

ЎЗБЕК МУМТОЗ МУСИҚАСИ УСУЛЛАР ТИЗИМИ ВА МАҚОМЛАРДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Холмирзаева Феруза Мамараим қизи
Термиз давлат педагогика институти
Муסיқа таълими кафедраси ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада ўзбек мумтоз муסיқаси усуллар тизими, усулларнинг мақомлардаги ўрни ва аҳамияти, хусусан Фарғона ҳамда Тошкент мақом йуллари ҳақида сўз юритилади. Усуллар формулалари якка ва туркумийлик кесимида тизимлаштирилиб алоҳида хусусиятларига эътибор қаратилган. Ушбу илмий мақолада XVIII асрда Дайа Рам Качру Хушдил томонидан яратилган Кашмир водийси анъанавий муסיқасига бағишланган рисола ҳақида атрофлича маълумот бериб утилади ҳамда муסיқий атамалар, ривоятлар ва ўтмишдаги баъзи муסיқий рисолалар билан умумий жиҳатлари ёритилган.

Калит сўзлар: Муסיқа, тарих, усул, Фарғона, Тошкент, туркум, формула, Шашмақом, тизим, мақом, рага, Кавкабий, замиме, буржлар, парда.

Асосий қисм.

Ўзбек муסיқашунослигида манбаашунослик серқирра, машаққатли соҳалардан бири ҳисобланади. Муסיқий манбаашунослик эса бу йуналишдаги энг қизиқарли ҳамда маъсулиятли тармоқлардан биридир. Бу соҳада фаолият юритган манбаашунослар В.Семенов, И.Ражабов, Д.Рашидова, З.Орипов, А.Назаров каби муסיқашунос олимларнинг изланишлари туфайли аждодларимиз томонидан яратилган муסיқа илмига оид рисолалар билан танишиб, ўрта асрлардаги муסיқий қарашлар, маданий ҳаёт ҳақида кенг тасаввурларга эга бўламиз. Бизнинг ушбу мақоламиз ҳам устозлар илмий изланишларининг давоми сифатида тадқиқ этилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Фарғона-Тошкент мақом йулларининг ўзига хос туркумланиш хусусиятлари Гулёр-Шахноз, Баёт, Чоргоҳ, Дугоҳи-Хусайний каби туркумларда яққол намоён булади. Шу сабабли асосий эътиборимизни мазкур асарларнинг усуллар тизимига қаратамиз ва бунда И.Ражабов ва О.Иброхимовларнинг тадқиқотларига таяниб, уларни қисқача тавсифлаб ўтамыз.



Шашмақомдан фарқли ўларок Фарғона-Тошкент мақом ашула йўллари чолғу йўллари билан яхлит бир туркум тарзида келмайди. Улар асосан 5 қисмли туркум сифатида уюшган бўлиб, уларнинг ҳар бири тартиб рақамлар билан (масалан, Баёт 1-2-3-4-5, Чоргоҳ 1-2-3-4-5- каби) белгиланади, яъни туркум қисмлари сонлари воситада бир-биридан ажратилади. Шу билан биргаликда айрим ҳолларда қисмларнинг махсус номлари ҳам учрайди. Мисол тариқасида Мискин чолғу туркумнинг 3 қисми "Адойи", 4-қисми "Асирий" Насруллоийнинг 2-қисми "Чапандоз" 3 қисми "Қашқарча", 4-қисми "Тарона", 5-қисми "Уфар", Гулёр-Шахноздаги қисмлар. 1. Гулёр 2. Шахноз 3. Чапандози Гулёр 4. Ушшоқ 5. Қашқарчаи Ушшоқ каби номлар аталишини келтириб ўтамиз.



Баъзиларининг номланиши Шашмақомдаги каби усуллар номи билан боғлиқ эканлигини кўришимиз мумкин. Қуйида Фарғона-Тошкент мақом йўлларининг айримларини усуллар тизимига назар ташлашга ҳаракат қиламиз: Чоргоҳ - туркуми улуғвор йўллардан бўлиб, мутахассислар унинг парда-оханг асоси Сарахбори Дугоҳга уйғун эканлигини кайд этадилар. Чоргоҳнинг таркибий қисмлари куй мавзуйи жиҳатидан бир-бирининг ритмик вариантлари бўлиб келади. Бунда қимсан-қимсга қараб доира усуллари ўзгариб (мураккаблашиб) бориши кузатилади. Дугоҳи Хусайнийнинг шохобчалари ишланиш тартиби нуқтаи назаридан Баёт ва Чоргоҳ йўлларига ўхшайди. Дугоҳ Хусайний I - Сарахбор усулида, унинг иккинчиси Савт (бузилган), кейинги шохобчалари Қашқарча доира усулида ижро этилади. Дугоҳ Хусайнийнинг Уфари бўлса, Наво мақомининг Уфари Баётига ва унинг Тошкент, Фарғона вариантыдаги IV-V Баёт йўлларига ўхшайди. Дугоҳ Хусайнининг ҳамма шохобчалари халқнинг энг севимли ашула йўлларидандир.

Баёт номи наво мақомининг шуббалари тарзида келиб, Талқини Баёт, Насри Баёт, Уфари Баёт каби аталади. Тошкент, Фарғонада машҳур бўлган Баёт, Шашмақомдаги Баёт шуббаларининг маълум варианты сифатида юзага келган. Шу уринда мақом йўлларида ва уларнинг номланишида усулларнинг қанчалик аҳамиятли эканлигини таъкидлаб ўтиш жоиз. Шундай қилиб, Баёти Шерозий туркуми Соқийнома қисми билан яқунланишини кўрамизки, бу ҳол Фарғона-Тошкент мақом анъаналаридан кўра кўпроқ Бухоро мақомлари (

Шашмақом 2-гурух шуъба туркумлари) га хосдир. Чунки Тошкент ва водий мақомчилик анъанасига кўра, туркумли ашула йўллари Қашқарча усули қисми билан нихоясига етиши барқарор эди. Баёти-Шерозийнинг ўзгача туркум кўриниши юзага келишида Ю. Ражабий Шашмақом Савт ва Мўғулча шуъбаларининг ўз шохобчалари (Талкинча, Қашқарча, Соқийнома, Уфар) билан алохида мустақил бўлган беш қисмли туркумларни ташкил қилишини ҳам инобатга олганлиги шубҳасиздир. Бунга билвосита далил сифатида Ю. Ражабийнинг Баёти-Шерозий туркумига кўшимча қилиб ижод қилган Уфар қисмини мисол келтириш мумкин. Бироқ бу қисм мусиқа амалиётида мустаҳкам жорий бўлмади ва шу кунга қадар Баёти-Шерозийни Соқийнома билан якунлаш ҳолати деярли анъана бўлиб қолди. Зотан ушбу Соқийнома қисми унинг ижодкори бўлиши Юнус Ражабий ҳаётлик давридаёқ "Республикамиз концерт коллективлари орасида машхур бўлиб" кетган эди.



Шашмақом усуллари хусусида фикр юритганда қайд этиш жоизки, Шашмақомнинг таркибидан ўрин олган барча шуъбаларнинг номланиши Ўтмишда машхур бўлган Сакил, Рамал, Хазаж, Ду-як, Уфар, Фохтий, Турк, Мухаммас, Авсат, Чорзарб, Зарбул-Футх, Дурафшон, Самой, Чанбар, Миатайн каби ритм ўлчов бахрлари ва доира-ноғора усуллари бизнинг кунгача етиб келган. Бу усуллар мусиқа асарлари, хусусан мақом йўлларида учрайди. Улар қачон ва ким томонидан яратилгани бизга қоронги. Уларни содда ёки мураккаблигига қараб, олдин-кейин яратилганини билиб олиш мумкин.

Маълумот ўрнида шуни айтиш жоизки, "Таронаи Сурур"¹- Шодлик тароналари рисоласи XVIII асрда Дайа Рам Качру Хушдил томонидан яратилган. Хиндистондаги Кашмир водийси мусиқа маданиятининг тарихи ва назарий асослари соҳасида энг ишончли манбаалардан бири ҳисобланади.

Хушдил Кашмирлик брахман ва пандит бўлиб рисолаи форс тилида ўз қўллари билан битган. Кўл меҳнати бўлган рисолада муаллиф материалнинг сифатига аҳамият бериб мусиқий назарий асосларни икки қисмга бўлиб ўрганади.

1. Хинд мусиқаси назарий асослари.

¹ Шодлик тароналари рисоласи XVIII асрда Дайа Рам Качру Хушдил томонидан яратилган

2. Форс мусикаси.

Таронаи Сурурга қўшимча тарзда икки рисола илова қилиб қўшилган. Рисола 1962-йил Сринагар шаҳрида илк бор нашр қилинган. Мазкур нашр илмий текшириш ва изохлардан мустасно тарзда берилган. Таронаи Сурур бадиий тил билан ифодаланган рисолалар сирасига киради. Унда турли ривоят ва афсоналар, қисқа ва узун шеърӣ парчалар урин олган. Рисола олтмиш бетдан иборат бўлиб, ўз таркибида 2 та кичик рисола илова сифатида келтирилган. Яъни, Таронаи Сурур ҳамда Каромати Мажро ва Мажмуаи Таворих (илова)лар. Сунг "мусика" атамасининг келиб чикиши маълумотлар келтирилади. Мусика илми хакидаги қизиқарли маълумотлар хусусида шундай дейилади: "Мусика фани етукликда жуда зўр ва таълиф, таснифда машҳурдир. Бу илмнинг жамланишини Пифогурус хакимга нисбат берилар". Манбада ўрта асрлардаги 12 мақом хакидаги фикрлар турли-туман бўлиб, биринчи бобда ёзилишича, хазрат Мусо алайхиссалом "Хассангни тоққа ур" амрига кўра асовини тошга урганлар ва Мусо алайхиссалом асони тошга ургач 12 та чашмабулок оқа бошлабди ҳамда хар бир бир булок суви бир куй ва товуш билан қуйилган.... Шу муносабат билан бу илмга "мусакей" яъни мусика деб ном қўйганлар. Бу нидо Мусо алайхиссаломга Тур тоғида эшитилган булиб, Мусо Оллоу таолога "Жамолингни кўрай" деганда, сен олдин бу тоққа бир қара", - дея хитоб келади. Яъни Аллох таоло ўз нури партавидан бир учқунини тоққа йўналтирганида тоғ парча-парча бўлиб кетади. Шунинг учун Мусога аввал "лан тароний" хитоби келган эди. Аллох таоло билан сўзлашгани учун уам Мусога калимуллоҳ деган сифат берилган. (Қуръон "Тур" сураси). "Раг ва Рагниларнинг тафсили" қисмида Хинд рага ва рагниларининг тавсифи баён этилади. Энг қадимий рагалар 6 та рага келтирилиб, уларнинг хар бири 5тадан рагнга эга. Хар бир рага эркак ва улардаги 5 тадан рагнилар ва хар бир бир булок суви бир куй ва товуш билан қуйилган.... Шу муносабат билан бу илмга "мусикий" деб ном қўйганлар². (Бақара сураси 60 оят, ҳамда Оли Имрон 160 оятларда келтирилган. Қаранг! Куръони Карим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Жабборов.А. ЎЗБЕКИСТОН БАСТАКОРЛАРИ ВА МУСИКАШУНОСЛАРИ. Тошкент: "Янги аср авлоди", 2004 й.
2. HIROMI LAREANE SAKATA. ISLAM AND MUSIC. Music in the mind. \The Kent university press\ 1983., p 35-38
3. Qizi, K. M. E., & Ugli, C. S. N. (2022). THE HISTORY OF THE ORIGIN OF POP ART AND ITS PLACE IN UZBEK MUSIC. *IJTIMOYIY FANLARDA INNOVASIYA ONLAYN ILMYIY JURNALI*, 67-71.

² Хасанхожа Нисорий. Музакирул-ахбоб (Дустлар ёдномаси). Тазкира. -Т.: Абдулла Кодирӣ номидаги халқ мероси нашриёти. 1993. 139 бет. (Ушбу ривоят мазкур рисолада ҳам баъзи матний фарк ва тафовутлар билан келтирилган - М.Ж.).

4. Khojageldiyeva, M. E., & Sayfiddinova, S. A. (2022). THE HISTORY OF THE ORIGIN OF THE WORD DUTAR AND METHODS OF ITS PERFORMANCE. *Экономика и социум*, (4-2 (95)), 211-214.
5. Хо'ягелдиёва, М. Musiqa madaniyati fanining mazmuni hamda musiqaning bola tarbiyasida tutgan o'rnini. *International Journal of Discourse on Innovation, Integration and Education*.
6. Ходжагельдыева, М. Э., & Машрабалиева, Б. М. (2022). ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ СЛОВА "ДУТАР" И СПОСОБЫ ЕГО ИСПОЛНЕНИЯ. *Экономика и социум*, (6-2 (97)), 919-923.
7. Pardayevna, H. N. (2022). The role of club activities in the development of students' musical abilities in general education schools. *Journal of Pedagogical Inventions and Practices*, 10, 13-15.
8. Nasriddin o'g'li, C. S. (2022). THE EMERGENCE OF NATIONAL POP ART IN UZBEKISTAN. *Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development*, 4, 563-566.
9. Nasriddin o'g'li, C. S. (2022). THE EMERGENCE OF NATIONAL POP ART IN UZBEKISTAN. *Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development*, 4, 563-566.
10. Ходжагельдыева, М. Э., & Машрабалиева, Б. М. (2022). ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ СЛОВА "ДУТАР" И СПОСОБЫ ЕГО ИСПОЛНЕНИЯ. *Экономика и социум*, (6-2 (97)), 919-923.
11. Pardayevna, H. N. (2022). The role of club activities in the development of students' musical abilities in general education schools. *Journal of Pedagogical Inventions and Practices*, 10, 13-15.
12. Nasriddin o'g'li, C. S. (2022). THE EMERGENCE OF NATIONAL POP ART IN UZBEKISTAN. *Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development*, 4, 563-566.
13. Ходжагельдыева, М. Э., & Машрабалиева, Б. М. (2022). ИСТОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ СЛОВА "ДУТАР" И СПОСОБЫ ЕГО ИСПОЛНЕНИЯ. *Экономика и социум*, (6-2 (97)), 919-923.
14. Kho'jageldiyeva, M. Factors for Increasing Students' Musical Competence in Music Culture Classes. *European Journal of Innovation in Nonformal Education*, 2(4).
15. Pardayevna, H. N. (2022). MUSIC LESSONS THROUGH SCHOOL AND EXTRACURRICULAR ACTIVITIES ARE WAYS TO INCREASE STUDENTS' COPING SKILLS. *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIIY JURNALI*, 2(3), 127-130.

16. Akramovna, S. S. (2021). Dutar National Instruments and Performance Methods. *TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI*, 1(6), 329-331.
17. Inomjonovna, R. I. (2022). INTERACTIVE GAMES IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS.
18. Inomjonovna, R. I. (2022). CHARACTERISTICS OF UZBEK FOLK APPLIED ARTS AND THEIR PLACE IN SOCIETY. *World scientific research journal*, 2(1), 29-32.
19. Inomjonovna, R. I. (2022). FINE ACTIVITIES ARE THE MAIN TOOL OF AESTHETIC EDUCATION OF CHILDREN AND THE RELATIONSHIP WITH OTHER ACTIVITIES. *World scientific research journal*, 2(1), 25-28.
20. Inomjonovna, R. I. (2022). METHODS OF FORMATION OF IMAGINATION, THINKING AND CREATIVE THINKING IN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS. *World scientific research journal*, 2(1), 58-62.
21. Inomjonovna, R. I. (2022). FINE ACTIVITIES IN PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATION AS A DEPARTMENT OF INTEGRATIVE CONTENT. *World scientific research journal*, 2(1), 63-66.
22. Рахматова, И. И. (2022). ПРОБЛЕМА СТРЕССА В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ РЕБЕНКА. *THE THEORY OF RECENT SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY*, 1(4), 108-111.
23. Рахматова, И. И. (2022). ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ ПЕДАГОГА В СФЕРЕ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ. *THE THEORY OF RECENT SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY*, 1(4), 104-107.
24. Inomjonovna, R. I., & Erkinovna, E. N. (2023). SOCIAL PEDAGOGICAL FACTORS FOR PREVENTING AGGRESSIVE SITUATIONS CHILDREN IN PRESCHOOL EDUCATION. *Journal of new century innovations*, 12(2), 29-34.
25. Inomjonovna, R. I. (2022). CHARACTERISTICS OF UZBEK FOLK APPLIED ARTS AND THEIR PLACE IN SOCIETY. *World scientific research journal*, 2(1), 29-32.
26. Inomjonovna, R. I. (2022). THE IMPORTANCE OF AESTHETIC EDUCATION IN PRESCHOOL CHILDREN. *Journal of new century innovations*, 11(2), 104-108.
27. Рахматова, И. И. (2023). АРТ-ТЕРАПИЯ КАК ЭФФЕКТИВНОЕ ЛЕЧЕНИЕ ДЕТЕЙ С ТРАВМАМИ (ВО ВРЕМЯ ВОЙНЫ, НАСИЛИЯ, СТИХИЙНЫХ БЕДСТВИЙ). *THE THEORY OF RECENT SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY*, 1(6), 192-198.

28. Рахматова, И. И. (2023). УЧЕНИЯ О ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА И ПРИРОДЕ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ НАСЛЕДИЯ АБУ АЛИ ИБН СИНЫ. *THE THEORY OF RECENT SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY*, 1(6), 207-215.
29. Rustamova, I. K., Abdullayev, R. A., & Xolmirzayeva, M. F. (2020). Study of depression and anxiety prevalence in patients undergoing acute myocardial infarction. *Вестник Казахского национального медицинского университета*, (2-1), 628-629.
30. Amanbayevich, K. E. (2022). PHYSICAL AND MENTAL PRINCIPLES OF PREPARING TRADITIONAL SINGERS FOR LARGE ASHULLA PERFORMANCE PROCESSES. *Scientific Impulse*, 1(4), 288-291.
31. Arzikulovich, N. E. (2022). METHODOLOGY OF DEVELOPMENT OF EXECUTIVE SKILLS IN THE NAY INSTRUMENT. *Scientific Impulse*, 1(4), 292-296.
32. Bakhritdinova, F., & Kangilbaeva, G. (2022, June). Features of the angiography of the eye bottom in patients with diabetic retinopathy. 24th European Congress of Endocrinology 2022.
33. Amanovich, K. E. (2022). TRADITIONAL SINGING AND TRADITIONAL MUSIC SKILLS. *Eurasian Journal of Law, Finance and Applied Sciences*, 2(2), 206-210.
34. Inomjonovna, R. I. (2023). DEVELOPMENT OF CREATIVE COMPETENCE OF EDUCATORS IN PRESCHOOL EDUCATIONAL INSTITUTIONS. *Journal of new century innovations*, 22(1), 125-129.
35. Inomjonovna, R. I., & Xolmirzayevna, X. N. (2023). TYPES, METHODS AND METHODS OF TEACHING VISUAL ACTIVITY KNOWLEDGE AND APPLICATION. *ОБРАЗОВАНИЕ НАУКА И ИННОВАЦИОННЫЕ ИДЕИ В МИРЕ*, 14(3), 92-97.
36. Inomjonovna, R. I. (2023). FACTORS FOR THE DEVELOPMENT OF IMAGING SKILLS OF PRESCHOOL CHILDREN. *THE THEORY OF RECENT SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY*, 1(5), 74-79.
37. Xo'jageldiyeva, M. (2021). Music as a Science and its peculiarities. *International Journal of Innovative Analyses and Emerging Technology*.
38. Xo'jageldiyeva, M. (2021). Dutar national instruments and performance methods. *Analytical Journal of Education and Development*, 1(06).